

Ilustracja 1. Mołtajny, kościół parafialny, elewacja wschodnia, inwentaryzacja; rys. Katarzyna Wysocka, Maria Wolska

Figure 1. Mołtajny, parish church, eastern elevation, surveyed measurement drawings by Katarzyna Wysocka and Maria Wolska

KLARA KANTOROWICZ, dr inż. arch.

Politechnika Warszawska, Wydział Architektury

klara.kantorowicz@pw.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0002-1500-2098>

WOJCIECH WÓLKOWSKI, dr inż. arch.

Politechnika Warszawska, Wydział Architektury

wojciech.wolkowski@pw.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0003-0046-3729>

DOI: <https://doi.org/10.17388/WUT.2022.0003.ARCH>

KOŚCIÓŁ PARAFIALNY W MOŁTAJNACH — DZIEJE BUDOWLANE

WPROWADZENIE

Inwentaryzacja zabytkowej budowli jest elementem niezbędnym dla choćby wstępnego jej rozpoznania badawczego. Często, szczególnie w przypadku nietynkowanych obiektów, już na etapie inwentaryzacji udaje się przeanalizować wiele istotnych jego elementów i „rozwarstwić” budynek. Już od stu lat Zakład Architektury Polskiej prowadzi prace inwentaryzacyjne na terenie całego kraju. W 2022 roku w ramach ćwiczeń terenowych studenci Wydziału Architektury pod kierunkiem pracowników Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej wykonali dokumentację gotyckiego kościoła parafialnego pw. św. Anny w Mołtajnach w Barcji¹ [il. 1]. Kościół ten jest bardzo dobrze zachowanym przykładem świątyni wiejskiej z tego rejonu, a jego struktura dobrze obrazuje przemiany, jakie zachodziły w gotyku środkowych Prus w 2. połowie XIV i w XV wieku. Warto więc poświęcić choć kilka słów dziejom architektonicznym tej budowli.

MOŁTAJNY W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ

Powstałe w 2. połowie XIV wieku, położone na polu Molteyn na skraju puszczy Mołtajny (przywilej lokacyjny wystawiono w 1364 roku²) były wsią stosunkowo małą, posiadającą zaledwie 26 włók czynszowych (z czego dwie przynależały sołtysowi). Wieś (mimo, że za-

¹ Inwentaryzację wykonali: Daniel Boguszewski, Daria Głosek, Anna Kaczkowska, Julia Lipska, Magdalena Majewska, Natalia Nawrot, Alina Nowakowska, Emilia Oniszczyk, Marek Patrzałek, Stanisław Podsiadło, Maria Puzik, Jakub Rybarczyk, Olga Tomaszewska, Maria Wolska, Katarzyna Wysocka, Olga Zawistowska.

² *Preussische Urkunden Buch*, bd 5, Marburg an der Lahn 1986, nr 244.

mieszkała przez Prusów) otrzymała przywilej na prawie chełmińskim³. W początkowym okresie kolonizacji Barcji miał tu też istnieć „zameczek” — *wildhaus* wymieniany w źródłach jeszcze w 1384 roku. Pomiędzy 1374 a 1379 rokiem miało miejsce odnowienie przywileju lokacyjnego dokonane przez wielkiego marszałka Gottfrieda von Linden. Niestety, nie wiadomo dokładnie kiedy powstała tutejsza parafia. Dopiero ze spisu z 1404 roku dowiadujemy się, że wieś miała trzydzieści włók, z czego 24 czynszowe, dwie sołtysa i cztery należące do parafii⁴. W podobnym dokumencie z 1423 roku wieś miała 32 włóki — 24 czynszowe, dwie należały do karczm, a sześć było wolnych (w tym zapewne kościelne). Podobnie było również w 1437 roku — 24 włóki czynszowe, dwie sołtysa, dwie karczmy (dla każdej po jednej) i dwie ogrodników. Parafia w Mołtajnach do czasu reformacji należała do archiprezbiteriatu sępopolskiego⁵.

Po wojnie trzynastoletniej Mołtajny razem z nieodległymi Gierdawami Zakon przekazał za zaległy żołd Georgowi I von Schlieben. Sąsiednie Arklity otrzymał od wielkiego mistrza w 1469 roku Hans von Herten. Po wymarciu rodziny Herten kolejny wielki mistrz przekazał dobra Fabianowi von Hundertmarck. W 1620 roku Hundertmarckowie sprzedali Arklity Christoffowi II Schliebenowi. Po kolejnym podziale spadków w 1627 roku Christoff III von Schlieben stał się właścicielem Arklit, Markusów, Bobrowa i Mołtajn. Rodzina Schliebenów stała się jedynym patronem mołtajńskiego kościoła. W końcu XVIII wieku, po kilku procesach spadkowych, dobra te kupiła rodzina von Egloffstein i w jej posiadaniu znajdowały się one do roku 1945.

Po II wojnie światowej Mołtajny zostały przyłączone do Polski, a kościół przeszedł (po z górą czterech stuleciach posiadania przez protestantów) w ręce katolików.

STAN BADAŃ

Kościół w Mołtajnach już od dawna znajdował się w kręgu zainteresowania badaczy architektury gotyckiej regionu. Bodaj jako pierwszy zajął się nim nieco szerzej Adolf Boetticher, który w swym katalogu zabytków prowincji⁶, poza generalnym opisem formy budowli, podał jej datowanie na XIV wiek. Niestety ze względu na pokrycie tynkiem zarówno wnętrza jak i elewacji budowli nie udało mu się dostrzec wielofazowości świątyni. Tę ostatnią po raz pierwszy wspomniano w kolejnym katalogu zabytków. Tym razem Georga Dehio i Ernsta Galla⁷. Kościół miał według nich powstać w dwóch fazach budowlanych — pierwszej z początku XV wieku, gdy miano wznieść część wschodnią nawy, i kolejnej z około 1500 roku, gdy miała powstać część zachodnia nawy wraz z dwiema

³ M. Rousselle, *Das Siedlungswerk des Deutschen Ordens im Lande Gerdauen, Altpreuussische Forschungen*, 6. Jahrgang 1929, H. 1, s. 229–230.

⁴ G. Mortensen, H. Mortensen, *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreußens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*. Teil I, Leipzig 1937, s. 182.

⁵ J. Leo, *Dzieje Prus*, Olsztyn 2008, s. 435 [425].

⁶ A. Boetticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen, H. II, Natangen*, Königsberg 1898, s. 130–132.

⁷ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler, Deutschordensland Preuß*, München–Berlin 1952, s. 304–305.

dolnymi kondygnacjami wieży. Ponadto, we wspomnianym katalogu zamieszczono szczegółowy opis bryły, a także zwrócono uwagę na dość nietypowe dla Prus ukształtowanie dolnej kondygnacji wieży z pierwotnie otwartymi od strony południowej i północnej obszernymi ostrołucznymi arkadami. Później kościołem zajmowali się jeszcze twórcy nieopublikowanego katalogu zabytków z powiatu kętrzyńskiego, nie dodając jednak żadnych istotnych informacji⁸. Informacje o kościele w Mołtajnach zamieścił w swym przewodniku również Andrzej Rzempołuch⁹. Nie dostrzegł on dwufazowości korpusu i powtórzył informację o przewiązaniu dzwonnicy z zachodnią ścianą nawy, datując całość kościoła na koniec XV wieku, a nadbudowę wieży na pierwszą ćwierć wieku XVI. Najnowszy opis kościoła, autorstwa Christofera Herrmanna¹⁰, wyodrębnia już 5 etapów budowlanych. Pierwszy w drugiej tercji XIV wieku, kiedy miała powstać część wschodnia kościoła wraz z zakrystią. Następnie około 1475 roku miała zostać odnowiona wspomniana część wschodnia (w badaniach dendrochronologicznych więźby Aleksandra Koniecznego konstrukcja datowana jest na 1479 rok). Około 1480 roku kościół miał zostać rozszerzony w kierunku zachodnim (więźba nad tą częścią datowana jest na lata 1484/1485). Jako ostatnia miała w 1. połowie XVI wieku zostać dobudowana wieża, którą podwyższono jeszcze w 1650 roku (data na chorągiewce wiatrowej).

KOŚCIÓŁ W MOŁTAJNACH W ŚWIETLE BADAŃ ARCHITEKTONICZNYCH

Jak już wspomniano we wstępie podczas prac inwentaryzacyjnych udało się poddać analizie wszystkie istotne dla dziejów budowli węzły murów i poczynić cały szereg spostrzeżeń na temat techniki budowania oraz etapów powstawania kościoła. Warto więc pokrótce przedstawić jego historię budowlaną [il. 2 i 3].

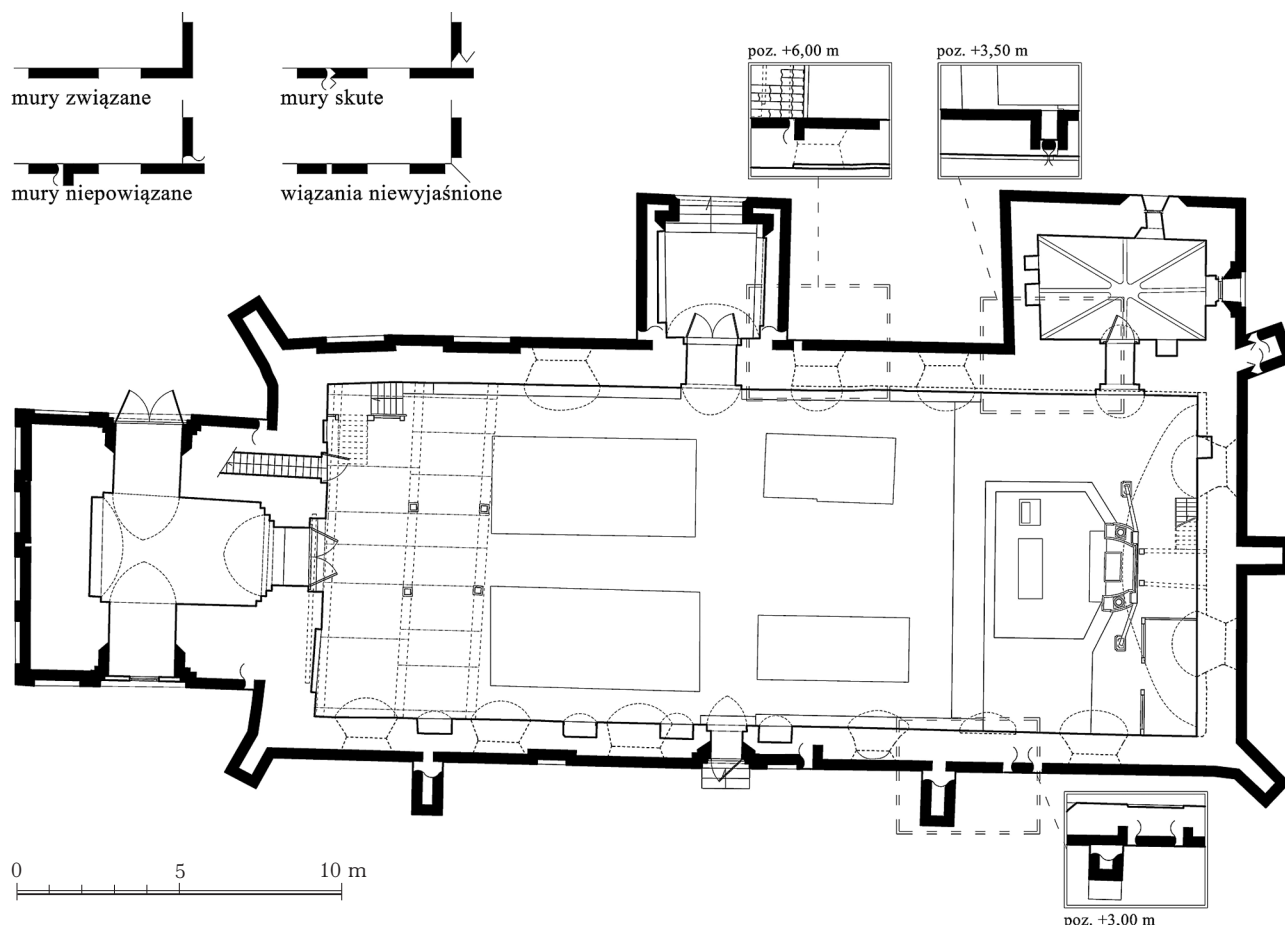
■ **Faza I** — pierwszy kościół drewniany lub szachulcowy [?] z korpusem położonym w miejscu części zachodniej obecnej świątyni.

■ **Faza II** — budowa murowanej części wschodniej kościoła wraz z zakrystią i szczytem. Faza ta być może była jeszcze podzielona na etapy, których pozostałością są widoczne we wnętrzu korpusu odsadzki. Ze względu na to, że nowa część przylegała od zachodu do istniejącej ściany, skarpy wykonano tylko w obu narożnikach wschodnich oraz na środku ściany wschodniej. W ścianie południowej wymurowano ostrołuczny portal. Wnętrze nowej części budowli doświetlono dwoma lub trzema oknami umieszczonymi w ścianie południowej i dwoma w ścianie wschodniej (ślady pierwotnego wykroju okien zachowały się na ceglanych parapetach odkrytych w trakcie badań w otworach elewacji wschodniej). Do zakrystii prowadził uskokowy, zamknięty łukiem odcinkowym portal. Zakrystia doświetlona została niewielkim okienkiem w ścianie wschodniej, w ścianie północnej

⁸ I. Galicka, H. Sygietyńska, *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Powiat Kętrzyn*, 1954, mps w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie, s. 28.

⁹ A. Rzempołuch, *Ehemaliges Ostpreußen, Kunstreiseführer*, Olszyn 1996, s. 147.

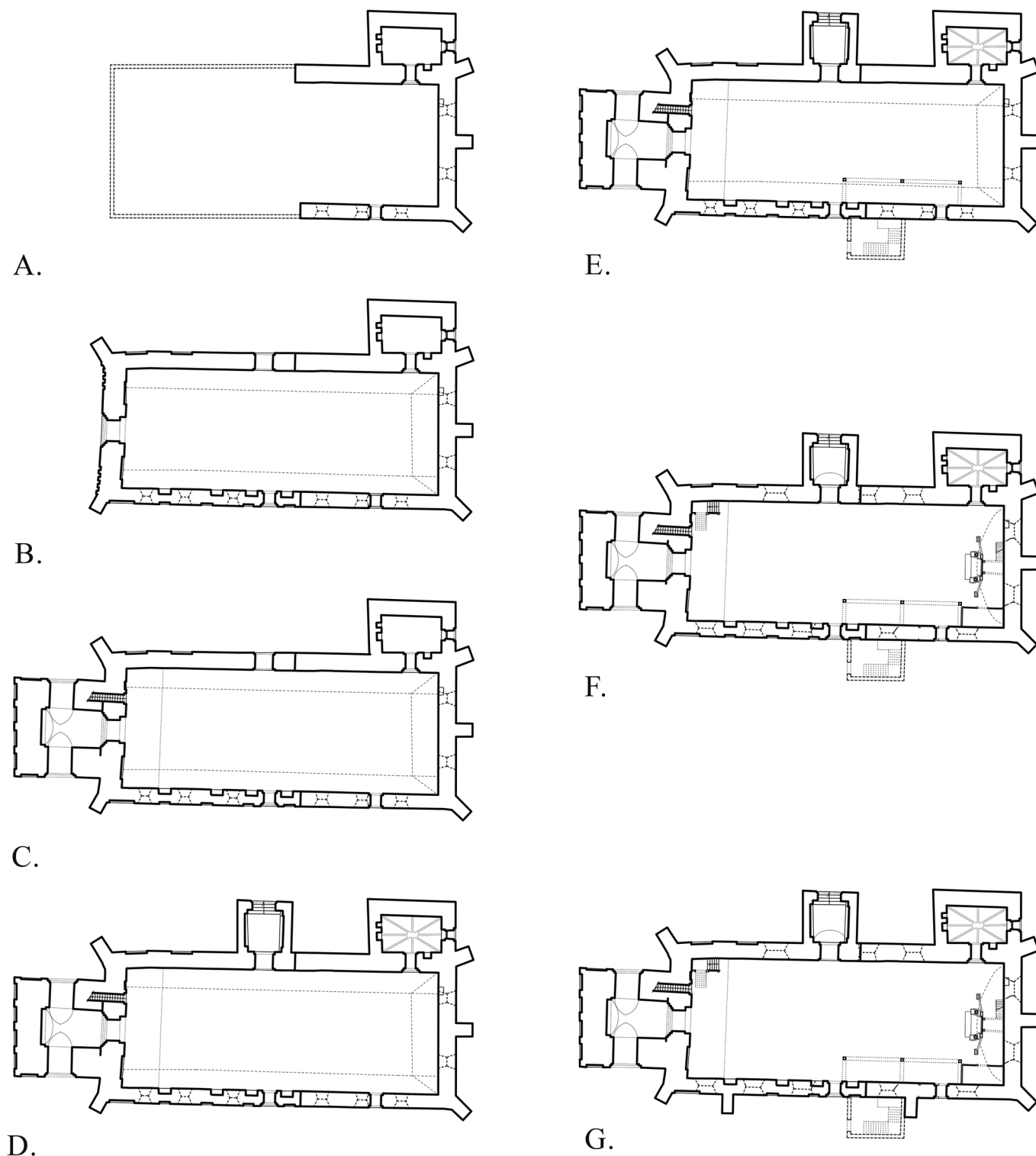
¹⁰ C. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preussenland: Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und -geographie*, Petersberg 2007, s. 607–608.

Ilustracja 2. Mołtajny, kościół parafialny, rzut z oznaczeniem węzłów badawczych; oprac. autorzy
Figure 2. Mołtajny, parish church, plan with research nodes marked, developed by the authors

korpusu umieszczono natomiast drzwiczki umożliwiające wejście na strych nad zakrystią. Zarówno nad nową częścią wschodnią kościoła jak i zakrystią założono wieżby, do których następnie dostawiono szczyty. Wieżba nad korpusem (inna niż obecna — na szczycie zachowały się odciski jej jętek znajdujących się na innym poziomie niż jętki wieżby dzisiejszej) była zamknięta przekryciem skrzyniowym na poziomie dolnej jętki. Kształt stropu możemy odczytać dzięki zachowanym na wewnętrznej stronie szczytu fragmentom wypraw tynkarskich. Podniesienie stropu umożliwiało dodatkowe doświetlenie wnętrza przez dwa okienka umieszczone w dolnej partii szczytu (porównaj *Dzietrzychowo*). Dzięki wynikom badań dendrochronologicznych zachowanej wieżby dachowej nad zakrystią, która (sądząc po jej dopasowaniu do wydry w ścianie północnej korpusu) musiała powstać równocześnie z nią, możemy datować tę fazę budowlaną na lata 60. XV wieku.

■ **Faza III** — wymiana drewnianego/szachulcowego pierwotnego korpusu na murowaną część zachodnią kościoła poprzedzona wymianą wieżby nad częścią wschodnią. Nowa część kościoła otrzymała trzy uskokowe portale zamknięte ostrołucznie — od południa, zachodu i północy. Rozbudowaną część kościoła, podobnie jak część wschodnią, doświetlono

Ilustracja 3. Mołtajny, kościół parafialny, rzuty kolejnych faz budowlanych: A — faza II, B — faza III, C — faza IV, D — faza V, E — faza VI, F — faza VII, G — faza VIII; oprac. autorzy

Figure 3. Mołtajny, parish church, plans showing successive building phases: A — Phase II, B — Phase III, C — Phase IV, D — Phase V, E — Phase VI, F — Phase VII, G — Phase VIII, developed by the authors

jedynie od strony południowej. W odróżnieniu od części wschodniej, pozbawionej w zasadzie dekoracji ścian, na dłuższych elewacjach części zachodniej zastosowano dość skomplikowany motyw blend zamkniętych łękami pojedynczymi i podwójnymi, pomiędzy które, na ścianie południowej, wkomponowano trzy otwory okienne. Kompozycję architektoniczną ścian zamknęto wgłębnym fryzem, podobnie jak w części starszej, ale o innej wysokości. We wnętrzu na ścianie południowej wykonano na przemian z otworami okiennymi i portalem wąskie, stosunkowo głębokie, zamknięte łukiem odcinkowym wnęki. Ściana zachodnia otrzymała trzy szerokie, niezamknięte od góry wnęki, z których środkowa ujmowała portal wejściowy. Murując fasadę zachodnią wykonano na niej kamienne strzępia mające w przyszłości stanowić oparcie dla wieży zachodniej kościoła. Strzępia umieszczono tuż przy narożnych skarpach, co sugeruje, że planowana wówczas wieża miała być znacznie szersza od obecnej. Dzięki wspomnianej już dendrochronologii zakończenie tej fazy budowlanej możemy datować na około 1485 roku.

■ **Faza IV** — wzniesienie wieży zachodniej. Jak już zaznaczono, przy jej budowie nie wykorzystano wykonanych wcześniej strzępii i wzniesiono budowlę o nieco mniejszym rzucie niż pierwotnie zakładano. Powstała ona na planie zbliżonym do kwadratu. W partii przyziemia wykonano trzy nowe ściany, a jako czwartą wykorzystano istniejącą fasadę kościoła. W partiach wyższych powstały już cztery nowe ściany, przy czym wschodnia — cieńsza została nastawiona na dawną fasadę zachodnią korpusu. Komunikację pionową pomiędzy nawą kościoła a pierwszym piętrzem wieży zapewniły schody wykonane w grubości północnej ściany dzwonnicy. We wnętrzu dzwonnicy, równocześnie z budową partii murywanym, umieszczono drewnianą konstrukcję kratownicową dźwigającą dzwony. Konstrukcję tę oparto na odsadźce powyżej pierwszego piętra wieży. W charakterystyczny sposób ukształtowano przyziemie dzwonnicy, wykonując dwie ostrołucznie zamknięte arkady w ścianach północnej i południowej, które tworzyły rodzaj niezamkniętego „podcienia”. W ścianie zachodniej wieży, naprzeciw portalu wejściowego umieszczono płytką, ostrołucznie zamkniętą wnękę. Górna partia samego portalu została natomiast przesłonięta stropem. Wieża otrzymała stosunkowo bogatą artykulację architektoniczną. Elewacje podzielono fryzami na cztery poziomy, te zaś rozrzeźbiono płytkimi blendami. Na elewacji zachodniej umieszczono po cztery blendy na trzech niższych poziomach, natomiast na najwyższej kondygnacji blendy środkowe zastąpiono otworami okiennymi. Trzy górne kondygnacje elewacji południowej i północnej rozwiązano według takiej samej zasady. W partii przyziemia zrealizowano jedynie wspomniane arkady (ponad którymi umieszczono zamknięte łukiem pełnym blendy) oraz blendę po jej zachodniej stronie, przy czym blenda w elewacji północnej otrzymała charakterystyczne zamknięcie podwójnym łukiem. Dekorację elewacji wschodniej rozwiązano analogicznie do pozostałych ograniczając ją jednak do części widocznej ponad dachem. Budowa wieży spowodowała również konieczność wymiany trzech wiązarów więźby dachowej korpusu, a także budowę dwóch półszczytów ponad elewacją zachodnią korpusu. Otrzymały one dekorację zbliżoną do tej ze szczytu wschodniego. Jeszcze w końcu XIX wieku na wieży znajdował się dzwon z napisem: *Erdm. Reyser hat mich gegossen Braunsberg Anno MCCCCC*¹¹, co mogłoby świadczyć o zakończeniu budowy tej części kościoła około 1500 roku [il. 4].

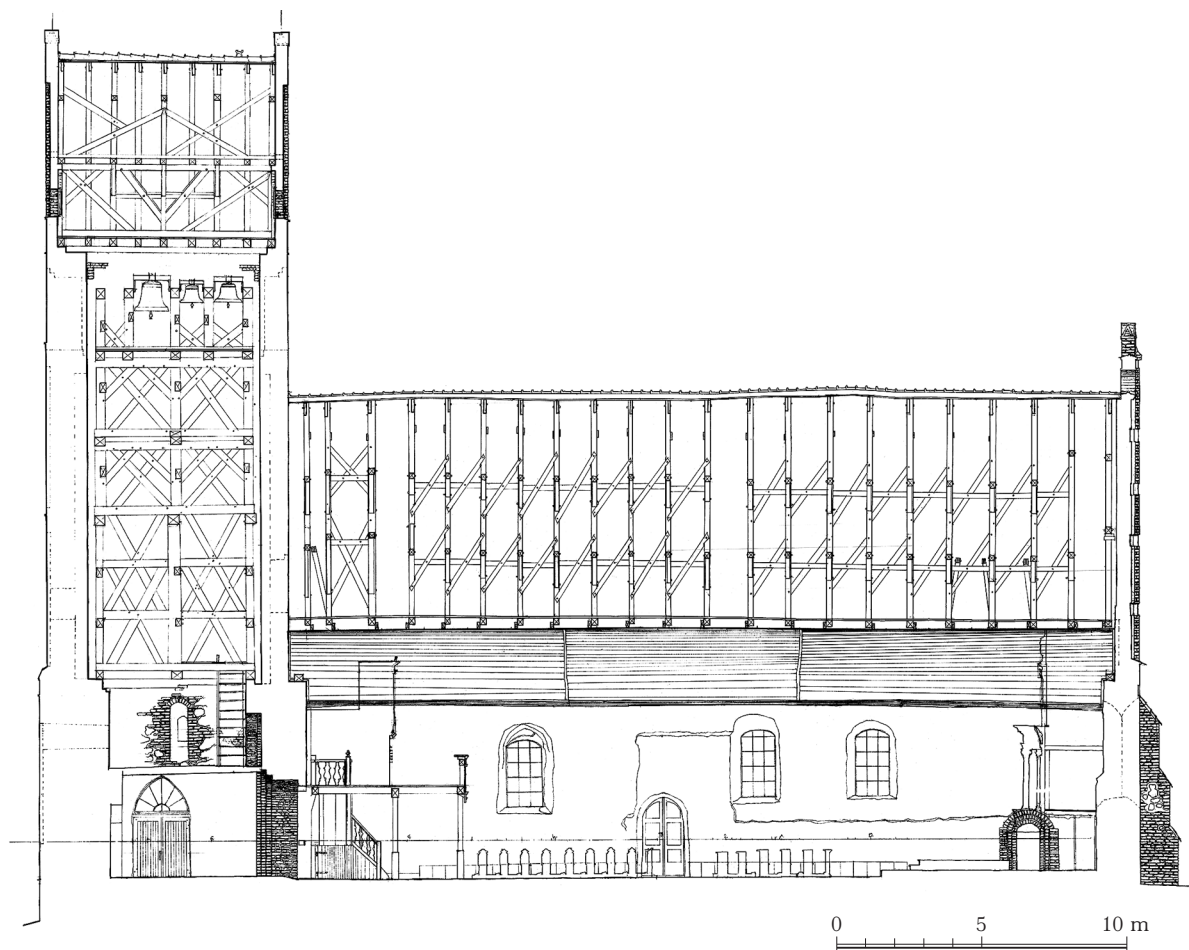
¹¹ A. Boetticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler...*, op. cit., s. 132.

Ilustracja 4. Mołtajny, kościół parafialny, elewacja południowa, rekonstrukcja w fazie V; oprac. autorzy
Figure 4. Mołtajny, parish church, southern elevation, Phase V reconstruction, developed by the authors

■ **Faza V** — jako ostatnia w okresie gotyku powstała kruchta północna. Dostawiono ją bez przewiązania do ściany północnej korpusu, zasłaniając część fryzu i okapu dachu. Na strychu kruchty zachowały się końcówki przypustnic dachu nawy z pozostałościami deskowania, co wskazuje na to, że podczas wykonywania dachu korpusu nie planowano kruchty w obecnym kształcie. W ścianie północnej kruchty wykonano szeroką, zamkniętą ostrołucznie arkadę. Otwarte wewnątrz kruchty flankują dwie symetryczne wnęki zamknięte łukiem pełnym, w których umieszczono ławy. Dekorując ściany zewnętrzne kruchty wykonano analogiczny jak w korpusie płaski fryz pod okapem i szczytem. Wyjątkowa w skali obiektu jest kompozycja schodkowego szczytu z okrągłymi otworami wiatrowymi w górnej partii blend i smuklejszymi niż pozostałe sterczynami. Jedynie w kruchcie zastosowano również kształtki ceglane, z których wykonano wspomniane otwory wiatrowe i arkadę kruchty.

Zapewne jeszcze w okresie średniowiecza wykonano krzyżowo-żebrowe przesklepienie zakrystii z dodatkowymi żebrami grzbietowymi. Forma ta wskazuje na koniec XV lub

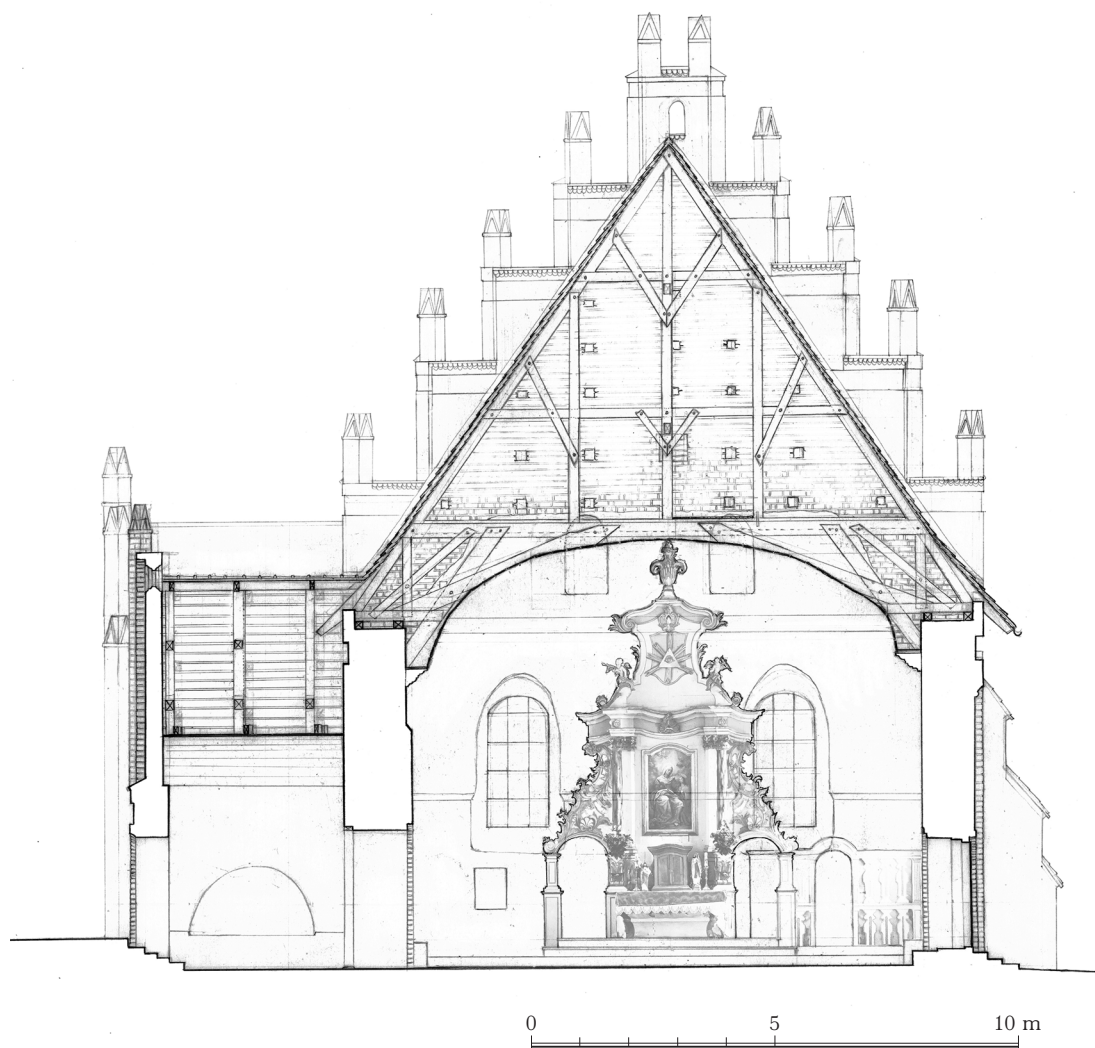
Ilustracja 5. Mołtajny, kościół parafialny, przekrój podłużny; rys. Marek Patrzalek, Stanisław Podsiadło, Olga Zawistowska

Figure 5. Mołtajny, parish church, longitudinal cross-section, drawing by Marek Patrzalek, Stanisław Podsiadło, and Olga Zawistowska

początek XVI wieku, ale jego założenia nie można jednak powiązać z konkretną fazą budowlaną. W trakcie budowy sklepienia wycięto środkowe partie belek wiązarowych i dolne fragmenty storczyków.

■ **Faza VI** — nadbudowa wieży i przebudowa wnętrza kościoła. Po przejęciu dóbr arkllickich i Mołtajn przez Schliebenów rozpoczęli oni modernizację świątyni. Na potrzeby rodu po południowej stronie ołtarza wykonano manierystyczną emporę dostępną schodami umieszczonymi na zewnątrz kościoła. Schody osłonięto szachulcową przybudówką z pulpityowym dachem. W 1650 roku wykonano również nowe szczyty wieży utrzymane w duchu postgotyku. W blendach jej szczytu wschodniego umieszczono rodowe tarcze herbowe.

■ **Faza VII** — nowy, barokowy wystrój wnętrza. Po przejęciu w 1782 roku tutejszych dóbr przez Albrechta Grafa von und zu Egloffstein podjęto gruntowną przebudowę wnętrza. Nawę przekryto drewnianą kolebką o łuku koszowym, a okna powiększono zamieniając

Ilustracja 6. Mołtajny, kościół parafialny, przekrój poprzeczny; rys. Julia Lipska, Emilia Oniszczyk
 Figure 6. Mołtajny, parish church, latitudinal cross-section, Drawing by Julia Lipska and Emilia Oniszczyk

zamykające je łuki ostre na odcinkowe. Nowe drewniane okna otrzymały podziały krzyżowe i witrażowe szklenie prostokątnymi szybami. Wykonano nowy barokowy ołtarz ambonowy i organy (zbudowane przez Karla Heinricha Obucha) [il. 5 i 6].

■ **Faza VIII** — w XIX wieku wzmocniono spękaną ścianę południową dwiema skarpami, a skarpy narożne zostały przemurowane. Zamurowano również jedno z okien w tej ścianie.

■ **Prace konserwatorskie** — podczas prac konserwatorskich prowadzonych po II wojnie światowej usunięto przybudówkę ze schodami na empore południową i samą empore, a jej elementy (balustradę i słupy) wmontowano w chór muzyczny. Obrócono drewnianą barokową lożę znajdującą się w południowo-wschodnim narożniku korpusu. Zamurowano południowe wyjście z wieży i portal we wschodniej części elewacji południowej.

W zakrystii wybito okienko północne. Przebudowano dolne partie przypór przy elewacjach wschodniej i południowej. Ze szczytu wschodniego usunięto część sterczyn. Skuto też tynki ze wszystkich elewacji kościoła i wieży. W ostatnich latach zrekonstruowano etapami dekorację malarską na wieży i szczytach zakrystii oraz kruchty. Wykonano też remont więźby dachowej i wymianę poszycia na całym kościele.

KOŚCIÓŁ W MOŁTAJNACH W KONTEKŚCIE ARCHITEKTURY GOTYCKIEJ PRUS

Jak zauważył już Christofer Hermann kościół w Mołtajnach jest częścią większej grupy podobnych budowli, jakie występują na obszarze pomiędzy Reszlem, Kętrzynem, Srokowem i Sępopolem. Wszystkie to kościoły salowe, bez wyodrębnionego architektonicznie prezbiterium, z różnymi układami przypór przy korpusie i podobnych rozwiązaniach szczytów. W większości przypadków również z wieżą na osi elewacji zachodniej¹². Ta homogeniczność, którą pokazują zarówno badania w Mołatajnach, jak i położonym tuż obok kościele w Barcianach¹³ jest efektem stosunkowo złożonego procesu, jaki miał miejsce w 2. połowie XV wieku. Na jego przebieg wpływ zapewne miała specyficzna sytuacja, jaka zaistniała na tych terenach w wyniku wojny trzynastoletniej. Większość tutejszych miejscowości dostała się w owym czasie w ręce prywatne, więc to z działalnością rycerskich fundatorów i związanych z nimi mistrzów budowlanych należy łączyć wyjątkowe podobieństwo budowli regionu. W tym miejscu warto się bliżej przyjrzeć elementom, które stanowiły o podobieństwie bądź odróżniały kościół w Mołtajnach od analogicznych budowli w najbliższej okolicy.

UKŁAD PRZESTRZENNY

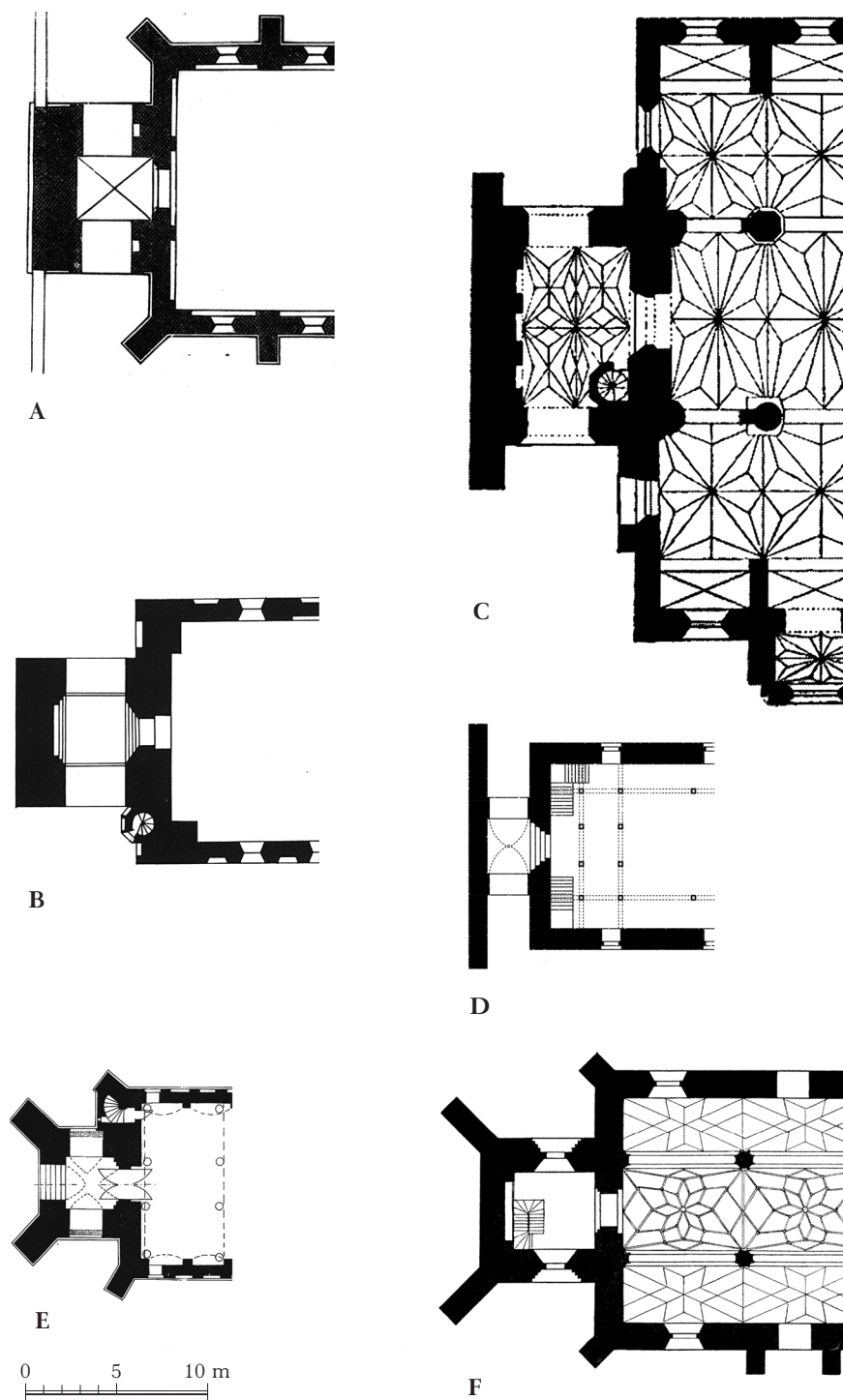
Analogiczne rozwiązania rudymenarnego planu bez wydzielonego architektonicznie prezbiterium, a także układ oskarpowania i powiązanej z nim kompozycji elewacji wschodniej można spotkać w większości kościołów z terenu Barcji i wielu z pozostałej części państwa zakonnego budowanych w XIV i XV wieku. Najstarsze świątynie o planie prostokąta, jeszcze o cechach późnoromańskich, pojawiły się na Pomorzu zachodnim przed połową XIII stulecia (Żelisławiec, Baniewice) i występowały na całym obecnym terytorium Polski północnej do połowy XVI wieku. Na Ziemi Chełmińskiej i Mazowszu były jednym z najbardziej rozpowszechnionych typów planu wiejskiego kościoła parafialnego¹⁴.

Elementem wyróżniającym kościół w Mołtajnach spośród dziesiątek mu podobnych jest ukształtowanie przyziemia jego dzwonnicy ze wspomnianym już otwarciem na osi północ–południe. Podobne rozwiązania występują, bądź występowały, zaledwie w kilku obiektach prowincji. Wymienić należy tu kościół staromiejski w Królewcu (1. połowa XIV wieku), farę w Golubiu (ok. 1340–1360), kościół parafialny w Lubawie (2. tercja

¹² C. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur...*, op. cit. 7, s. 203.

¹³ W. Wólkowski, N. Janek, A. Kochanowska, A. Mikos, K. Piwowarska, M. Rygier, E. Zientała, *Kościół parafialny w Barcianach w kontekście architektury wiejskich świątyń parafialnych w Prusach Zakonnych*, „Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce”, t. IV, Warszawa 2022, s. 130–146.

¹⁴ Kunkel R., *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006, s. 62.

Ilustracja 7. Zestawienie planów wież kościołów w otwartym przyziemiu: **A** — kościół parafialny w Lubawie, **B** — kościół parafialny w Golubiu, **C** — kościół parafialny Starego Miasta w Królewcu, **D** — kościół parafialny w Neuendorf, **E** — kościół parafialny w Myślicach, **F** — kościół parafialny w Labiawie

Figure 7. Collation of plans of church towers at the pass-through tower ground floor: **A** — parish church in Lubawa, **B** — parish church in Golub, **C** — parish church of the Old Town in Königsberg, **D** — parish church in Neuendorf, **E** — parish church in Myślice, **F** — parish church in Labiawa

XIV wieku), kościół w Labiawie (ros. Polessk — 4. ćwierć XIV wieku), a także kościoły wiejskie w Myślicach (2. połowa XIV wieku, przyziemie wieży otwarte również na zachód), w Neuendorf (ros. Uzlovoe — XV wiek) oraz we Wrzesinie (ok. 1420–1450)¹⁵ [il. 7].

Nad takim specyficznym ukształtowaniem wież kościelnych zastanawiali się już Ernst Gall i Teresa Mroczo¹⁶. Wiązali oni budowę kościołów w Lubawie, Myślicach i Golubiu z działalnością jednego warsztatu budowlanego. Ze względu na różnorodność rozwiązań architektonicznych, występujących w dzwonnicach z wyżej wymienionej grupy, wydaje się to jednak mało prawdopodobne. W przypadku kościołów miejskich taki plan przyziemia wieży można wiązać z ich lokalizacją na granicy działek kościelnych (co miało miejsce w Golubiu, Lubawie, Królewcu i być może w Neuendorf), a co za tym idzie koniecznością zachowania drogi procesyjnej wokół kościoła. Jednak zastosowanie takiego rozwiązania w kościołach wiejskich otoczonych obszernym cmentarzem musiało mieć zgoła inne powody. Być może był to swoisty rodzaj otwartej kruchty pełniącej rolę sobót znanych z kościołów drewnianych, a może tak jak w niektórych ratuszach północnej Europy rodzaj podcienia sądowego. Ze względu na skromną grupę porównawczą nie sposób jednak udowodnić żadnej z postawionych tez. Tym trudniejsze jest stawianie hipotez co do funkcji przyziemia wieży w Mołtajnach, która w swym rzucie przypomina sto lat starsze wieże kościołów miejskich, podczas gdy Mołtajny nigdy nie były większą osadą.

DREWNIANA KOLEBKA/PRZEKRYCIE SKRZYNIOWE

Typowym dla kościołów wiejskich wznoszonych w Prusach w XIV i XV wieku jest zastosowanie we wnętrzu drewnianej kolebki lub przekrycia skrzyniowego¹⁷. Znamy takie rozwiązania m.in. z Gutkowa, Kwietniewa¹⁸, Byszwałdu, Papowa Biskupiego czy kościołów żuławskich. Jak można sądzić po układzie szczytu wschodniego w kościele w Mołtajnach z charakterystycznymi okienkami w dolnej jego partii oraz reliktach tynku na wewnętrznej jego stronie pierwotnie również tu mieliśmy do czynienia z drewnianym przekryciem skrzyniowym (zastąpionym w okresie baroku kolebką o łuku koszowym). Niemal identyczne rozwiązanie jest do dziś czytelne w zrujnowanym kościele w Friedenberg (ros. Dvorkino) położonym 15 km na północny zachód od Mołtajn. O pierwotności rozwiązania z przekryciem skrzyniowym świadczy również opracowanie wspomnianych okienek szczytu ze zwieńczeniem w postaci wimperg, nie spotykanych w okienkach doświetlających poddasza [il. 8].

SZCZYT WSCHODNI

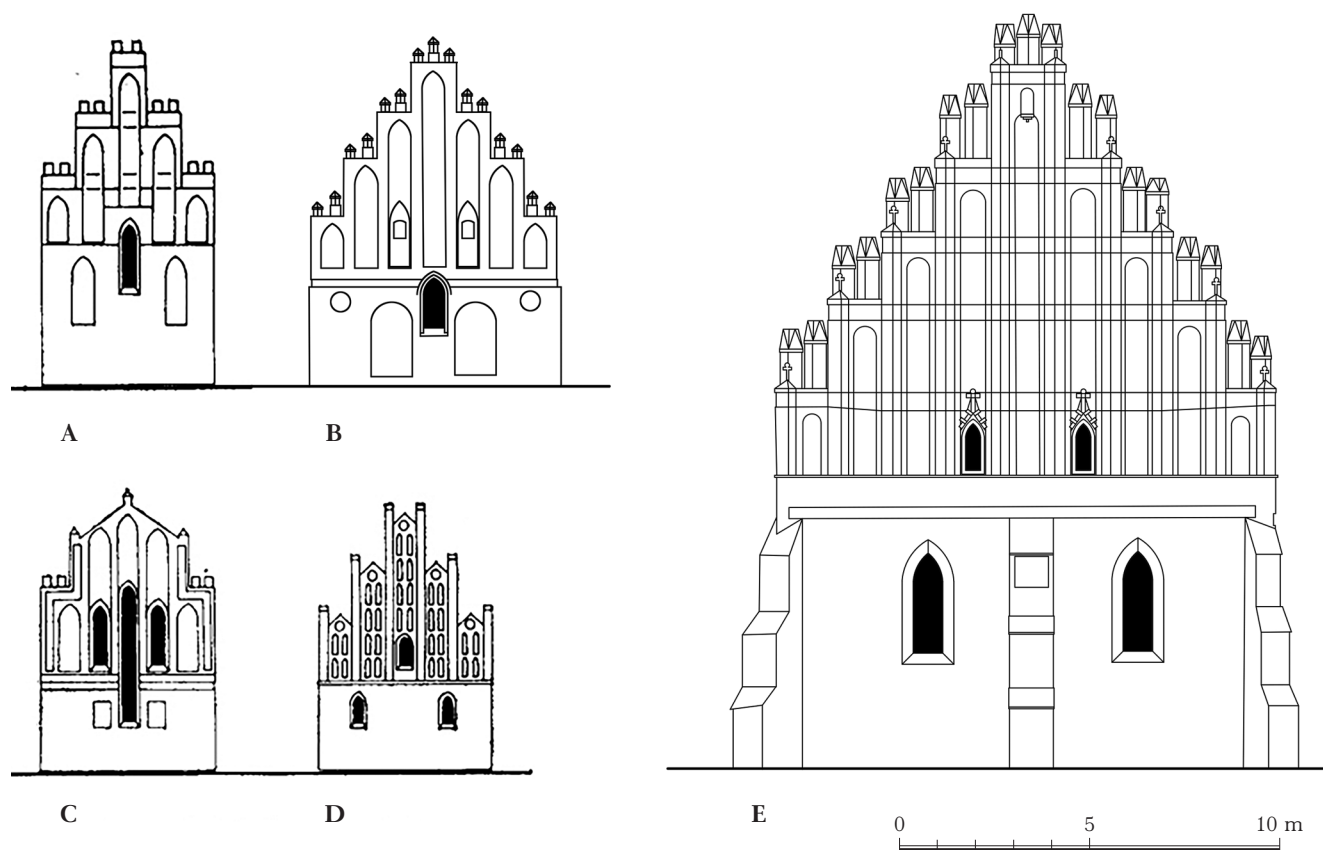
Jak już wspomniano kolejnym elementem, jaki łączy kościół w Mołtajnach z innymi świątyniami Barcji, jest jego wschodni szczyt. Tak jak większość z nich posiada on ster-

¹⁵ Datowania według C. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur...*, op. cit.

¹⁶ T. Mroczo, *Architektura gotycka w na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980, s. 280.

¹⁷ H. Kozaczewska-Golasz, *Drewniane kolebki w budownictwie średniowiecznym*, „Kwartalnik architektury i urbanistyki”, 1979, t. XXIV, z. 2, s. 91–120.

¹⁸ G. Dehio, E. Gall, *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler, Deutschordensland Preußen*, München/Berlin, 1952, s. 134.

Ilustracja 8. Schematy szczytów wschodnich kościołów w drewnianymi kolebkami we wnętrzu i sposoby rozmieszczenia doświetlających je okien: **A** — kościół w Rogowie w ziemi chełmińskiej; **B** — kościół w Gutkowie na Warmii; **C** — kościół w Mokrem w ziemi chełmińskiej; **D** — kościół w Łobdowie w ziemi chełmińskiej; **E** — kościół w Mołtajnach

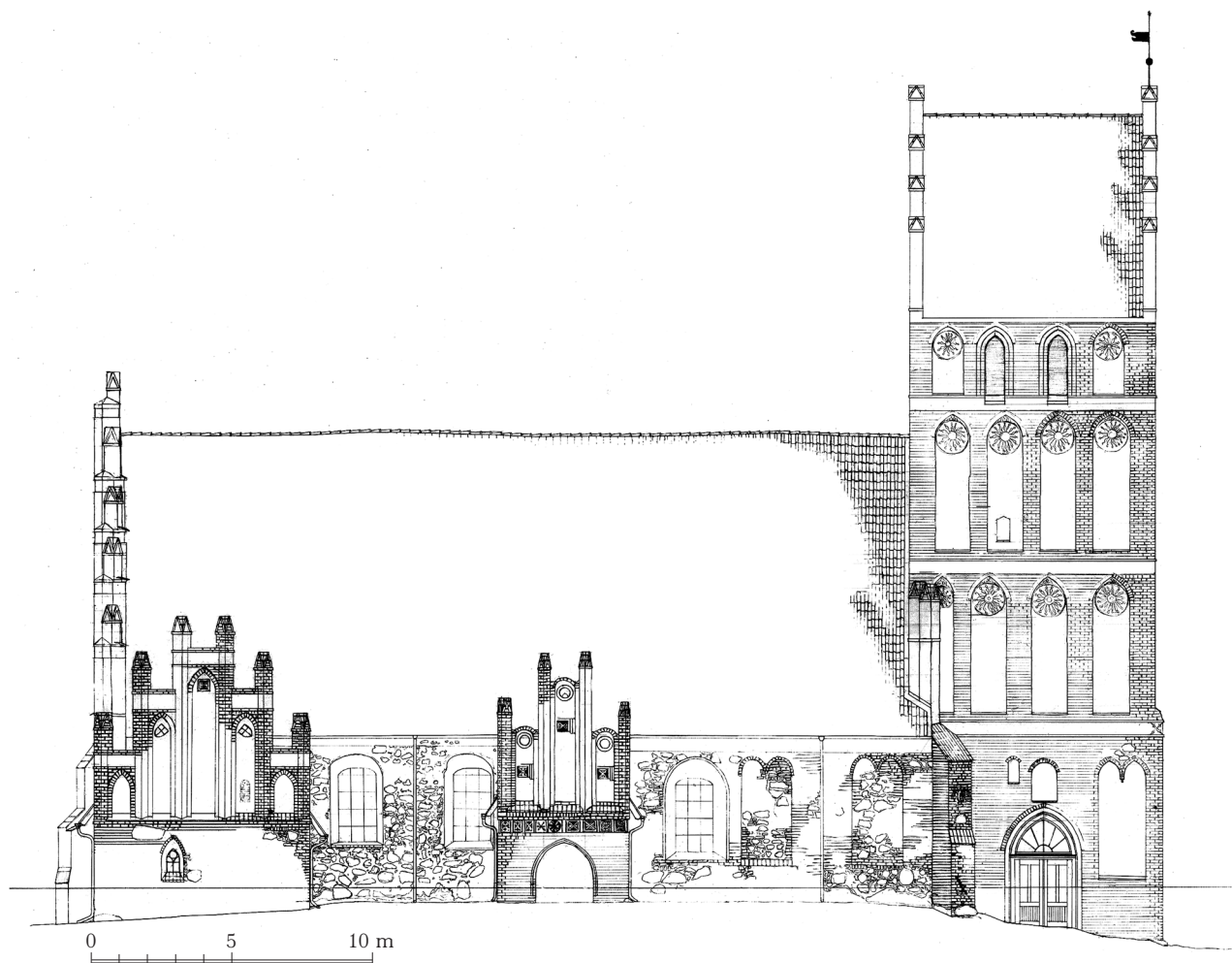
Figure 8. Schematics of the eastern gables of timber churches with interior vaulting showing layouts of windows providing lighting: **A** — church in Rogowo, Chełmno Land; **B** — church in Gutków, Warmia; **C** — church in Mokre, Chełmno Land; **D** — church in Łobdów, Chełmno Land; **E** — church in Mołtajny

czynny przechodzące przez całą jego wysokość i ustawione pod kątem 45 stopni względem lica ściany, pomiędzy które wkomponowane są wysokie zamknięte ostrołucznie blendy. Podziały poziome tworzą tynkowane fryzy przebiegające przez całą szerokość szczytu na wysokości kolejnych jego uskoków. Takie szczyty posiadają np. wspomniany już kościół w niedalekich Barcianach czy kościół w Łankiejmach. W szczytach z 2. połowy XV wieku często spotyka się również dodatkowe sterczyny ustawione na osiach blend, tak też było do ostatniego remontu w Mołtajnach. Dwa drobne elementy wyróżniają jednak opisywany kościół od innych w okolicy. Pierwszym z nich jest zdwojenie sterczyn poprzez dodanie na końcu każdego z uskoków szczytu dodatkowej nieco cofniętej sterczyny. Drugim jest szczególnie ozdobne potraktowanie dolnych okien szczytu doświetlających przestrzeń nawy poniżej skrzyniowego przekrycia. Okna te zwieńczono bowiem wimpergami z kształtek ceglanych. Takie rozwiązanie nie ma bezpośredniej analogii w architekturze regionu. Inspiracji dla niego można się jednak doszukiwać

w szczycie kościoła parafialnego w Reszlu, gdzie na blendach również zastosowano dekorację z wimperg wykonanych z kształtek ceglanych.

DEKORACJA ELEWACJI

Ostatnim elementem, który możemy uznać za wspólny dla sakralnej architektury pruskiej jest dekoracja ścian płytkami blendami, pomiędzy które wkomponowywane są otwory okienne. Kościoły nad Pregolą i na Sambii, takie jak świątynie w Kumehnen, Arnau czy Königlich Kremniten, dekorację z blendami na ścianach otrzymały już w 2. połowie XIV wieku. Taki sposób dekorowania fasad kontynuowany był w XV wieku. Zastosowano go na przykład na murach rówieśnika kościoła w Mołtajnach, czyli wspomnianej już świątyni w Łankiejmach z 3. tercji XV wieku. Również budowle świeckie, np. ratusz w Olsztynie, otrzymywały podobne dekoracje. Jediną modyfikacją, jaka pojawiła się w tym sposobie dekorowania ścian, było wprowadzenie w XV wieku blend zamkniętych łękami podwójnymi, tak jak miało to miejsce również w Mołtajnach [il. 9].

Ilustracja 9. Mołtajny, kościół parafialny, elewacja północna; rys. Alina Nowakowska, Maria Puzik
Figure 9. Mołtajny, parish church, northern elevation, drawing by Alina Nowakowska and Maria Puzik

Ilustracja 10. Mołtajny, kościół parafialny; fot. Wojciech Wólkowski

Figure 10. Mołtajny, parish church, photograph by Wojciech Wólkowski

PODSUMOWANIE

Przedstawione powyżej wyniki badań nie wyczerpują oczywiście całej problematyki związanej z historią kościoła w Mołtajnach, dają jednak podstawę do bardziej szczegółowych dociekań. Co równie ważne mają one również swój aspekt praktyczny. Znajdą one bowiem odbicie w kształcie toczących się obecnie w obiekcie prac konserwatorskich, pomagając w podejmowaniu decyzji co do przyszłej formy tego zabytku [il. 10].

SŁOWA KLUCZOWE — KEY WORDS

Słowa kluczowe: gotyk, badania architektoniczne, Prusy, architektura ceglana, inwentaryzacja architektoniczna

Key words: Gothic, architectural studies, Prussia, Voivodeship of Warmia–Masuria, brick masonry architecture, architectural survey measurements

STRESZCZENIE

Już od stu lat Zakład Architektury Polskiej prowadzi prace inwentaryzacyjne na terenie całego kraju. W 2022 roku w ramach ćwiczeń terenowych studenci Wydziału Architektury pod kierunkiem pracowników ZAP WAPW wykonali dokumentację gotyckiego kościoła parafialnego pw. św. Anny w Mołtajnach w Barcji. Kościół ten jest bardzo dobrze zachowanym przykładem świątyni wiejskiej z tego rejonu, a jego struktura obrazuje przemiany jakie zachodziły w gotyku środkowych Prus w 2. połowie XIV i w XV wieku.

Szczegółowa inwentaryzacja kościoła i przeprowadzone badania pozwoliły na zweryfikowanie i doprecyzowanie wiedzy na temat budynku. Udało się ustalić osiem faz budowlanych obiektu, zaczynając od bliżej nieznanego kościoła drewnianego, poprzez jego murowaną rozbudowę w kierunku wschodnim, następnie wymianę części drewnianej na murowaną, dostawienie wieży od zachodu i kruchty od północy, po nowożytną nadbudowę wieży, przebudowę wnętrza (wykonanie nowych okien i drewnianych stopów kolebkowych), do prac o charakterze konserwatorskim z XX wieku.

W tekście pokuszono się również o próbę umiejscowienia poszczególnych elementów kościoła w kontekście architektury w Prusach. Przeanalizowano charakterystyczne rozwiązania gotyckich szczytów, otwartego na przestrzał przyziemia wieży oraz artykulacji elewacji zdwojonymi blendami. Te ostatnie rozważania mają znaczenie nie tylko dla stanu wiedzy na temat budowli mołtańskiej, ale mogą zostać wykorzystane również przy kolejnych próbach stworzenia systematyki kościołów wiejskich regionu, które jak pokazują ostatnie badania okazują się często o wiele młodsze niż myślało jeszcze w pierwszej połowie XX wieku.

Wyniki badań będą miały także zastosowanie w toczących się w kościele pracach konserwatorskich, dając informacje do uczytelnienia najbardziej wartościowych jego elementów.

SUMMARY

SAINT ANN'S PARISH CHURCH IN MOŁTAJNY: CONSTRUCTION HISTORY

The Department of Polish Architecture has been conducting survey measurement work throughout the country for one hundred years. In 2022, within the framework of field exercises, students of the Faculty of Architecture under the leadership of the staff of the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology developed documentation for the Gothic parish church of Saint Ann in Mołtajny, Barten. The church is a very well preserved example of a rural church from this region. Its structure images the changes that took place in the Gothic of central Prussia in the second half of the 14th through the 15th centuries.

Detailed survey measurements of the church coupled with studies made it possible to confirm and add detail to knowledge regarding the building. It became possible to establish eight construction phases, starting with the relatively unknown timber church, on through its masonry expansion towards the east, followed by the replacement of the timber section with a masonry one, the adding of a tower to the west and porch to the north, all the way through the early modern period which added to the height of the tower, the remodeling of the interior (the adding of new windows and timber vaulting), up to conservation work in the 20th century.

The text also makes an effort to place the individual elements of the church in the context of architecture in Prussia. Analysis encompassed the characteristic solutions for Gothic gables, the pass-through ground floor of the tower, and the articulation of the façade with doubled blind windows. These last considerations are important not only with respect to the state of knowledge concerning the

building in Mołtajny, but can also be utilized in successive efforts at creating a systemization covering the rural churches of the region right up to the first half of the 20th century.

Study results will also find application in conservation work underway in the church by providing information giving legibility to its most valuable elements.

BIBLIOGRAFIA

MATERIAŁY PUBLIKOWANE

- [1] Boetticher Adolf, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen, H. II, Natangen*, Königsberg 1898.
- [2] Dehio Georg, Gall Ernst, *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler, Deutschordensland Preußen*, München/Berlin, 1952.
- [3] Herrmann Christofer, *Mittelalterliche Architektur im Preussenland: Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und -geographie*, Petersberg 2007.
- [4] Kozaczewska-Golasz Hanna, *Drewniane kolebki w budownictwie średniowiecznym*, „Kwartalnik architektury i urbanistyki”, 1979, t. XXIV z. 2, s. 91–120.
- [5] Kunkel Robert, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006.
- [6] Leo Jan, *Dzieje Prus*, Olsztyn 2008.
- [7] Mortensen Gertrud, Mortensen Hans, *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreußens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Teil I, Leipzig 1937.
- [8] Mroczo Teresa, *Architektura gotycka w na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980.
- [9] *Preussische Urkunden Buch*, bd 5, wyd. Claus Konrad, Marburg an der Lahn 1986.
- [10] Rousselle Martin, *Das Siedlungswerk des Deutschen Ordens im Lande Gerdauen, Altpreuussische Forschungen*, 6. Jahrgang 1929, H. 1.
- [11] Rzempołuch Andrzej, *Ehemaliges Ostpreußen, Kunstreiseführer*, Olszyn 1996.
- [12] Wólkowski Wojciech, Janek Natalia, Kochanowska Agata, Mikos Anna, Piwowarska Klaudia, Rygier Monika, Zientała Ewelina, *Kościół parafialny w Barcianach w kontekście architektury wiejskich świątyń parafialnych w Prusach Zakonnych; [w:] Studia do dziejów architektury i urbanistyki w Polsce*, t. IV. *Ludzie – Projekty – Badania*, Warszawa 2022, red. M. Rozbicka, s. 130–146.

MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE

- [13] Galicka Izabella, Sygietyńska Hanna, *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Powiat Kętrzyn*, 1954, mps w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie.